

Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο

Τόμ. 3, Αρ. 1 (2008)

Τεύχος 3

παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο
διεθνής περιοδική έκδοση παιδαγωγικών προβληματισμών

Τεύχος 3, Ιουλ 2008

Το «αντικείμενο μικρό α» και η κοινωνική θεωρία

Τόνια Παντελαίου

doi: [10.12681/revmata.31021](https://doi.org/10.12681/revmata.31021)

Copyright © 2022, Τόνια Παντελαίου

Άδεια χρήσης [##plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-sa4##](https://plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-sa4/#).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παντελαίου Τ. (2022). Το «αντικείμενο μικρό α» και η κοινωνική θεωρία. *Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο*, 3(1), 84–93. <https://doi.org/10.12681/revmata.31021>

Το «αντικείμενο μικρό ω» και η κοινωνική θεωρία.

Τόνια Παντελαίου*

Αυτό που σήμερα μπορούμε να ονομάσουμε «λακανική ψυχανάλυση» έχει ήδη αρχίσει να συντίθεται ως ένα ιδιαίτερο σώμα ιδεών από τη δεκαετία του '50. Παρόλο που το άμεσο αντικειμενικό πεδίο στο οποίο στρέφεται διερευνητικά είναι βέβαια το ψυχικό, οι θεωρητικές συγκροτήσεις τις οποίες τελικά παράγει αφορούν ένα πολύ ευρύτερο πεδίο, το οποίο σαφώς περιέχει τη συγκρότηση και εξέλιξη των κοινωνικών και γνωσιακών μορφωμάτων. Μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η αξία της εργασίας του Λακάν βρίσκεται ακριβώς στο γεγονός ότι – αξιοποιώντας την ανακάλυψη του Φρόιντ - αποσπά το ψυχικό από το πεδίο των φυσικών - ή και μεταφυσικών- ερμηνειών του, για να το αποδώσει στο πεδίο του κοινωνικού-πολιτισμικού.

Η Ellie Ragland¹, αναφερόμενη σ' αυτό ακριβώς το σώμα ιδεών, γράφει:

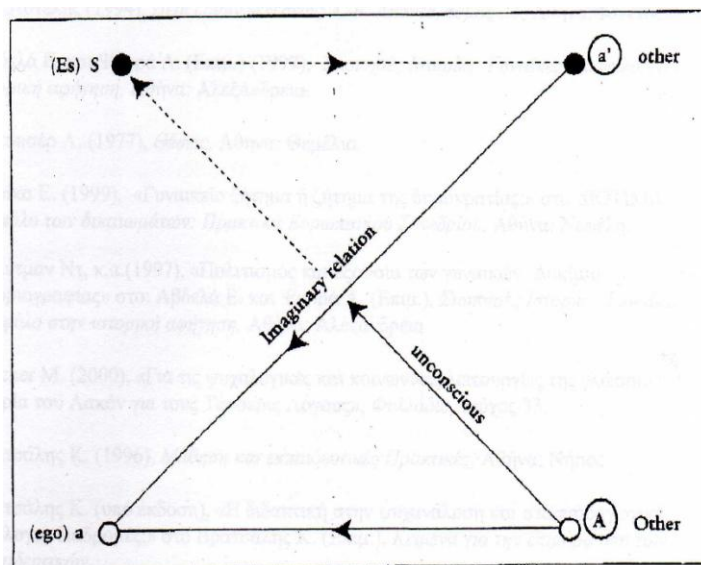
Ο Ζακ Λακάν μπορεί να θεωρηθεί ο πιο σημαντικός διανοητής στη Γαλλία μετά από τον Καρτέσιο και ο πιο καινοτόμος και μακρόπνοος διανοητής στην Ευρώπη μετά από το Φρίντριχ Νίτσε, τον Κάρλ Μαξ και τον Σίγκμουντ Φρόιντ.

Ωστόσο, η λακανική ψυχανάλυση για πάρα πολλά χρόνια έχει παραμείνει στο περιθώριο της κοινωνικής θεωρίας και μόνον την τελευταία δεκαετία αρχίζει να διαμορφώνεται μια σημαντική διάθεση αξιοποίησής της. Το κείμενο αυτό προσπαθεί να συμβάλει στην προοπτική της αξιοποίησης της λακανικής έρευνας στο ευρύτερο πεδίο της θεωρίας του κοινωνικού, παρουσιάζοντας κάποιες από τις πτυχές της λακανικής θεωρίας που μπορούν να εμπλουτίσουν ριζικά την κοινωνική έρευνα. Για να το πετύχει αυτό, ακολουθεί έναν κάπως αφαιρετικό τρόπο: αντί της αναλυτικής αναφοράς στις επιμέρους θεωρητικές συγκροτήσεις που συνθέτουν το συνολικό λακανικό οικοδόμημα, επιλέγει να εστιάσει σε ένα μόνο λακανικό σημαίνον, το «αντικείμενο μικρό ω», το οποίο, όπως έχει αλλού υποστηριχτεί εκτενέστερα², μπορεί να θεωρηθεί ότι ως εννοιολογική συγκρότηση συμπυκνώνει το κεντρικό σημείο της διαφοράς, και άρα της πρωτότυπης θεωρητικής συνεισφοράς, της λακανικής ψυχανάλυσης στο πεδίο της μελέτης των 'επιστημών του ανθρώπου'. Βέβαια, το «αντικείμενο μικρό ω» είναι ένα σημαίνον που δεν αποικά το νόημά του παρά μόνο μέσα στο συνολικό θεωρητικό πλαίσιο της λακανικής ψυχανάλυσης. Έτσι, η πλήρης 'εξήγησή' του υπερβαίνει κατά πολύ τη δυνατότητα ενός άρθρου. Όμως είναι εφικτή η σκιαγράφηση του χώρου τον οποίο καταλαμβάνει στο πλαίσιο του λακανικού έργου και, μέσω αυτής, η επισήμανση κάποιων βασικών σημείων που καθιστούν το έργο του Λακάν εξαιρετικά σημαντικό για την μελέτη του κοινωνικού.

1. Το «αντικείμενο μικρό ω» και ο ιστορικός υλισμός: Μία στιγμή διαλόγου

Το «αντικείμενο μικρό ω»³ πρωτοεμφανίζεται στη λακανική ορολογία το 1955. Είναι το σύμβολο που χρησιμοποιεί ο Λακάν για να παραστήσει σχηματικά την αφετηριακή σχέση του ανθρώπινου βρέφους με την εικόνα της ολότητας που εισπράττει από την οπτική σχέση με τον «άλλο». Με αυτή την εικόνα το βρέφος συνδέεται διαλεκτικά, αφού μέσω αυτής καταφέρει να συντονίσει σε μια ενιαία ψυχολογική οντότητα την πολλαπλότητα των ασύνδετων ερεθισμάτων που η σχετικά ανώριμη νευρολογική του κατάσταση παραλαμβάνει ως ασύνδετα, ετερογενή και ασυντόνιστα. Ο Λακάν σχεδιάζει το «σχήμα L» για να παραστήσει την δομή της ψυχαναλυτικής σχέσης, όπως διαμορφώνεται με δεδομένη τη λειτουργία της κατοπτρικής διαλεκτικής.

* Η Τόνια Παντελαίου είναι διδάκτωρ του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Το σχήμα L (αναπαράσταση της φανταστικής δομής)⁴

Στο σχήμα αυτό πρωταγωνιστεί η γραμμή που συνδέει το σημείο *a* με το σημείο *a'* και η οποία παριστάνει την σχέση που συνδέει τον «εαυτό» - που βρίσκεται στο σημείο *a* - με τον «άλλο» - που βρίσκεται στο σημείο *a'*. Η σύνδεση της φανταστικής λειτουργίας, που παράγεται από την κατοπτρική διαλεκτική, με τη λειτουργία της γλώσσας και της συμβολικής δομής που εισάγεται η οποία μέσω αυτής - επίσης αναπαριστάται σχηματικά στο «σχήμα L» - καθιστά την οποιαδήποτε ιδέα περί αυτοτέλειας του «ανθρώπου» εξαιρετικά προβληματική. Αυτό που ο Φρόντ αρκετά χρόνια πριν περιέγραφε ως «πανάλη» - εννοώντας την ανασφάλεια που φέρει η ανακάλυψη του ασυνειδήτου ως «οντότητας» που υπονομεύει την αυτάρκεια της συνείδησης - φτάνει τώρα σε ένα απώτατο όριο: Η συνείδηση δεν είναι παρά «παραγνώριση». Οι τεράστιες ελπίδες τις οποίες έχει εναποθέσει σ' αυτήν ο Διαφωτισμός είναι παλάτια χτισμένα στην άμμο.

Το 1964 δημοσιεύεται στην εφημερίδα «La nouvelle Critique» το κείμενο του Αλτουσέρ «Φρόντ και Λακάν». Επαναδημοσιεύεται με κάποιες συμπληρώσεις και διορθώσεις στο «New Left Review» το 1969. Το ενδιαφέρον του Αλτουσέρ για τους ιδεολογικούς σχηματισμούς και τον τρόπο με τον οποίο αυτοί συναρθρώνονται με το πεδίο του υποκειμένου βρίσκει στην λακανική ανάγνωση του Φρόντ ένα δυναμικό σύμμαχο. Κλείνοντας το άρθρο του ο Αλτουσέρ επισημαίνει:

Εδώ υπάρχουν πολλά πραγματικά ερωτήματα, πραγματικά δεδομένα και δημιουργούν αμέσως ισάριθμα πεδία έρευνας. Ίσως στο κοντινό μέλλον κάποιες έννοιες ανακλύψουν από αυτό το κείμενο μετασχηματισμένες.⁵ Και σε ένα γράμμα του σημειώνει:

Αυτή η αναφορά στις μορφές της οικογενειακής ιδεολογίας (την ιδεολογία της πατρότητας, μητρότητας, συζυγικότητας, παιδικότητας και τις αλληλεπιδράσεις τους) είναι κρίσιμη, γιατί υπονοεί το παρακάτω συμπέρασμα - που ο Λακάν δεν μπορεί να εκφράσει, λόγω του θεωρητικού του πλαισίου - το οποίο είναι ότι καμιά θεωρία της ψυχανάλυσης δεν μπορεί να παραχθεί χωρίς να βασίζεται στον ιστορικό υλισμό, στον οποίο η θεωρία του σχηματισμού της οικογενειακής ιδεολογίας στηρίζεται σε τελευταία ανάλυση.⁶

Στο σεμινάριό του του επόμενου χρόνου (1965-1966), ο Λακάν μάλλον εκφράζει σαφέστατα αυτό που ο Αλτουσέρ προδικάζει ως «δύσκολο να εκφραστεί από τον Λακάν, εξαιτίας του θεωρητικού του πλαισίου»:

Συνοπτικά, για άλλη μια φορά ερχόμαστε στο υποκείμενο του σημαίνοντος, όπως το επεξεργάστηκα πέρσι. Μεταφερόμενο από ένα σημαίνον στη σχέση του με ένα άλλο σημαίνον, το υποκείμενο πρέπει τόσο αυστηρά να διακριθεί από το βιολογικό άτομο, όσο και από κάθε ψυχολογική εξέλιξη υπαγόμενη στο υποκείμενο της 'κατανόησης' (σ.μ : the subject of understanding). Με τους ελάχιστους όρους, αυτή είναι η λειτουργία που αποδίδω στη γλώσσα, στη θεωρία. Μου φαίνεται συμβατό με τον ιστορικό υλισμό, ο οποίος έχει αφήσει αυτό το σημείο ανεξερεύνητο. Ίσως η θεωρία του μικρού α (σ.σ. «θεωρία του μικρού α» ονομάζει τη δική του θεωρία) μπορεί επίσης να βρει τη θέση της εκεί μέσα⁷ (έμφαση δική μου).

Ο Αλτουσέρ βεβαίως δεν μιλά για το «αντικείμενο μικρό α». Μιλά για «οικογενειακή ιδεολογία», για το «αντικείμενο της ψυχανάλυσης», για το «ασυνείδητο»⁸. Οι διαφορές στους όρους και στα σημεία έμφασης ανάμεσα στον Αλτουσέρ και τον Λακάν είναι ήδη φανερές ακόμα και σ' αυτά τα ελάχιστα αποσπάσματα που παραθέτω. Αλλά εξίσου φανερό είναι το αμοιβαίο ενδιαφέρον του ενός για το 'αντικείμενο έρευνας' του άλλου και η κοινή αναγνώριση του γεγονότος ότι τα 'αντικείμενά τους,' μολονότι διακριτά μεταξύ τους, είναι και συμβατά και πολύτιμα το ένα για το άλλο.

Όταν τώρα - περίπου 40 χρόνια μετά από αυτά - βρίσκουμε την λακανική θεωρία, αν όχι άγνωστη, πάντως περιθωριακή, ως προς το πεδίο της κοινωνικής θεωρίας, ίσως το πιο ενδιαφέρον δεν είναι τόσο το να ασχοληθούμε με το να απαντήσουμε στις όποιες ενστάσεις έχουν διατυπωθεί ως επιχειρήματα που προσπαθούν να εξηγήσουν αυτήν την απόσταση, αλλά μάλλον να διερευνήσουμε τα ιστορικά αίτια μιας 'απόθησης,' που φαίνεται να μοιάζει πολύ με αυτό ακριβώς που ο Φρόντ ονόμασε έτσι. Αλλά δεν είναι αυτός ο στόχος αυτού του κειμένου. Ο κεντρικός στόχος του κειμένου είναι μάλλον να τονίσει έναν τουλάχιστον από τους πολλούς λόγους για τους οποίους η εργασία του Λακάν αποτελεί μια τέτοιοι μεγέθους πρόκληση προς την κοινωνική θεωρία, που δεν μπορεί να αγνοείται χωρίς αυτό να εγείρει σοβαρές ενστάσεις για την πραγματική δυναμική της δικής της ανάπτυξης. Οι όποιες αναφορές στις ιστορικές εντάσεις στοχεύουν να εμφανίσουν με πιο ανάγλυφο τρόπο μια «θεωρητική συνεισφορά», της οποίας η ιδιαιτερότητα βρίσκεται ακριβώς στο γεγονός - όπως προτίθεμαι να ισχυρισθώ - ότι δεν μπορεί να είναι εντελώς «θεωρητική»: Είναι επίσης ιστορική και πρακτική.

2. Όταν το 'ψυχικό' αναγιγνώσκεται με όρους της φιλοσοφίας και της γλωσσολογίας: Δάνεια του Λακάν από το ευρύτερο φιλοσοφικό-κοινωνιολογικό εννοιολογικό περιβάλλον.

Ο Λακάν, στο κείμενο του σεμιναρίου του του 1969-70 με τον ενδιαφέροντα τίτλο «L' envers de la psychoanalyse» («Αναστροφή της ψυχανάλυσης»), εισάγει την θεωρία των τεσσάρων λόγων που αποτελούν το δικό του νεύμα προς τη θεωρία του κοινωνικού. Και καθόλου τυχαία, στο συγκεκριμένο κείμενο κάνει μια σαφή αναφορά στον ιστορικό υλισμό. Η εμφάνιση της θεωρίας για τους τέσσερις λόγους σηματοδοτεί πραγματικά μιαν αναστροφή στην πορεία της λακανικής εργασίας. Η μέχρι τότε προσπάθειά του να περιγράψει με αποτελεσματικότερο - για την πρακτική της ψυχανάλυσης- τρόπο τη δομή της ψυχικής λειτουργίας στο πλαίσιο της διυποκειμενικής σχέσης και των συγχρονικών εκφράσεών της συμπληρώνεται τώρα με ένα ενδιαφέρον για την εφαρμογή των ίδιων αναλυτικών εργαλείων σε διαχρονικές και κειμενικές

μορφές, που ως τότε αφορούσαν το πεδίο ενασχόλησης της κοινωνικής έρευνας αποκλειστικά νοούμενο ως διαζευκτικά οριζόμενο από κάθε ψυχο-λογική αναφορά.

Πώς νομιμοποιείται ωστόσο ένας ερευνητής του ψυχικού να μιλά για διαχρονικές, ιστορικές μορφές και σχηματισμούς; Προφανώς δια της εργασιακής του εμπειρίας, μιας επίπονα επεξεργασμένης θεωρητικά πρακτικής. Ο Λακάν για πολλά χρόνια ‘ξαναδιάβαζε’ τον Φρόντ. Όμως δεν διάβαζε μόνο τον Φρόντ. Διάβαζε και άλλα πολλά που ο Φρόντ δεν θα μπορούσε να έχει διαβάσει.⁹ Αν το ‘ασυνείδητο’ και η ‘δια του λόγου θεραπεία’ κληρονομήθηκαν από τον Φρόντ και η ‘σημαινουσα λειτουργία’ από τη γλωσσολογία, η γενική προοπτική της εργασίας του είναι σαφέστατα ενταγμένη στην ανησυχία και τους προσανατολισμούς της κριτικής μελέτης του κοινωνικού, όπως αυτή εμφανίζεται στη δυναμική ανάπτυξή της στη μεταπολεμική Γαλλία. Και τούτο είναι τόσο αισθητό στο έργο του, που σε μια ουσιαστική ανάγνωσή του αντιστρέφει ριζικά το ερώτημα «ποια κοινά σημεία μπορεί να έχει μια ψυχαναλυτική θεωρία με την θεωρία του κοινωνικού» σε «τι τελικά απ’ αυτό το σύνθετο και πολύπλοκο οικοδόμημα που ο Λακάν αποδίδει συνολικά είναι πραγματικά διαφορετικό απ’ όσα ήδη έχει υποψιαστεί ο Χέγκελ και έχουν επεξεργασθεί - με πολλαπλές αντιστροφές - τόσο ο Αλτουσέρ και ο Φουκώ στη Γαλλία, όσο και η σχολή της Φραγκφούρτης στη Γερμανία».

Μέχρι το 1967, περίοδο κατά την οποία συζητά την «αντιστροφή της ψυχανάλυσης», ο Λακάν έχει ήδη συνθέσει στην πρακτική του τρεις μεγάλες εννοιολογικές κατασκευές: το μηχανισμό της φαντασιακής λειτουργίας, το μηχανισμό της σημαινουσας λειτουργίας και τον προσδιορισμό του αδύνατου πραγματικού. Αυτά από μόνα τους συναποτελούν ένα σύνθετο εννοιολογικό οικοδόμημα, πολύτιμο όχι μόνο για τον εμπλουτισμό της ψυχαναλυτικής πρακτικής αλλά και για κάθε ανάλυση της ιδεολογίας. Αλλά:

Το «αδύνατο πραγματικό», λειτουργία καθοριστική στο λακανικό εννοιολογικό πλαίσιο, που συχνά φέρεται¹⁰ ως ‘η αιχμή του δόρατος’ της λακανικής παρέμβασης στην κοινωνική θεωρία, σε μεγάλο βαθμό ενυπάρχει σε προγενέστερες φιλοσοφικο-κοινωνιολογικές αναλύσεις:

Η γνώση αποτελείται από γεγονότα, αλλά από γεγονότα αποτελείται και η δράση. Τα συστατικά της γνώσης, τις αισθητήριες αντιλήψεις, τις έννοιες, τα δεδομένα δεν μπορεί κανείς να τα συσχετίσει γνωστικά με τίποτε άλλο, λόγου χάρη με το υποκείμενο, διότι το άλλο θα γινόταν επίσης γεγονός, άρα δεν θα ήταν κάτι άλλο.¹¹

Το ‘άλλο’ σ’ αυτή την παράγραφο δεν είναι βεβαίως ο φαντασιακός ‘άλλος’ του Λακάν. Είναι ακριβώς αυτό που δεν μπορεί να γίνει ‘έννοια’, ‘δεδομένο’, ‘γεγονός’: αυτό που δεν μπορεί να γίνει σημαίνον. Είναι αυτό που ο Λακάν προσδιορίζει ως το «αδύνατο πραγματικό». Και ακόμη:

Η γνώση ζει απ’ αυτό που δεν είναι η ίδια: από το άλλο της¹².

Η ιδέα κάποιου πεδίου, το οποίο διαφεύγει σταθερά από την ανθρώπινη δυνατότητα αναπαράστασης, είναι μια φιλοσοφική κατασκευή σίγουρα προγενέστερη του λακανικού έργου. Και όχι ξεχασμένη απ’ τους μεταγενέστερους. Τόσο οι εκφραστές της σχολής της Φραγκφούρτης, όσο και ο Αλτουσέρ, σαφώς και δεν την αγνοούν.

Οι νόμοι πάλι της λειτουργίας του σημαινόντος προέρχονται από τη γλωσσολογία. Πέραν της μελέτης των μεταφορικών και μετωνυμικών παιχνιδιών της γλώσσας, η συνολική σύλληψη της γενικευτικής, ολιστικής και αφηρημένης λειτουργίας του σημαινόντος – λειτουργία στην οποία ο Λακάν στηρίζει την ίδια τη θεμελίωση της υποκειμενικότητας - προέρχεται από τη γλωσσολογία του Γιάκομπσον.

Το «φαντασιακό» και το «στάδιο του καθρέφτη» είναι βεβαίως -επιτέλους- ιδέες αλλότριας -μη κοινωνιο-φιλοσοφικής- προέλευσης. Είναι ‘εννοιολογικός εξοπλισμός’ ψυχολογικός, που θα πει ότι είναι τρόπος να μελετά κανείς την ψυχή χωρίς να αναφέρεται σε

πτυχές της ιστορίας και της γλώσσας. Όμως ο ίδιος ο Λακάν αφορίζει με έμφαση αυτό ακριβώς που θα κατοχύρωνε την αυτοτέλεια της δικής του έρευνας ως διακριτής από την ‘καθαρή’ κοινωνική θεωρία: «το υποκείμενο πρέπει τόσο αυστηρά να διακριθεί από το βιολογικό άτομο, όσο και από κάθε ψυχολογική εξέλιξη υπαγόμενη στο υποκείμενο της ‘κατανόησης’»¹³.

3. Εστιάζοντας στο μη αναπαραστάσιμο: ορίζοντας ως χώρο έρευνας τη μελέτη του ιδιαίτερου και του στιγμιαίου.

Τι λοιπόν απ’ αυτό το σύνθετο και πολύπλοκο οικοδόμημα που ο Λακάν αποδίδει συνολικά, είναι τελικά εκείνο που σηματοδοτεί το ιδιαίτερο κέντρο βάρους και άρα τη δυναμική της λακανικής θεωρίας καθιστώντας την - γι αυτόν ακριβώς τον λόγο- όχι βεβαίως ασύμβατη, αλλά αρκετά διαφορετική, ώστε να είναι πολύτιμη για εκείνον ακριβώς τον χώρο έρευνας που ο ίδιος αποκαλεί ιστορικό υλισμό (και που ίσως, με μια γλωσσική ροπή περισσότερο επηρεασμένη από το γκρέμισμα του τείχους του Βερολίνου και λιγότερο από το κλίμα του Μάη του ‘68, θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε κριτική θεωρία του κοινωνικού);

Όπως φαίνεται στο απόσπασμα που παραθέσαμε, αυτό που ο Αλτουσέρ φαίνεται να του αποδίδει ως ‘δικό του’ είναι η εστίαση στο πεδίο της οικογενειακής ιδεολογίας. Όμως ο Λακάν, ιδιαίτερα από το ‘60 και μετά, δεν αναφέρεται μόνο στην οικογενειακή ιδεολογία. Αναφέρεται επίσης στη θρησκευτική ιδεολογία, στην ηθική, στη γνωσιοθεωρία... Και ήδη στους ‘τέσσερις λόγους’ υπάρχει υλικό πρόσφορο γι’ αξιοποίηση στην πολιτική θεωρία και όχι μόνον. Στο «Φρόντ και Λακάν» ο Αλτουσέρ αποδίδει ως αντικείμενο της ψυχανάλυσης το «ασυνείδητο». Όμως ένα σημαντικό μέρος των «ασυνείδητων» λειτουργιών αναδεικνύεται στο λακανικό έργο ως αποτέλεσμα της ίδιας της λειτουργίας της γλώσσας, συνιστώντας αυτό που ο Λακάν ονομάζει συμβολική λειτουργία. Αν τα πράγματα έμεναν εκεί, η μελέτη της γλώσσας από μόνη της θα έπρεπε να θεωρηθεί ότι αρκεί για να ‘αποκαλύψει’ τους ‘τρόπους’ των ψυχικών μορφωμάτων. Αλλά η λακανική έρευνα, ενώ πράγματι αναδεικνύει τους νόμους της γλώσσας ως καθοριστικούς για τους ψυχικούς σχηματισμούς, εστιάζει κυρίως στον τρόπο με τον οποίο αυτοί συνδέονται διαλεκτικά με τις άλλες ‘αρχές’ τις ψυχικής διαδικασίας, το φαντασιακό και το πραγματικό, οι οποίες παρόλο που δεν μπορούν να ‘πραγματοποιηθούν’ παρά μόνο μέσω της γλωσσικής δομής, όμως επίσης δεν μπορούν και να ‘συμπέσουν’, να ‘ταυτιστούν’ μ’ αυτήν. Και ακριβώς αυτό το σημείο της διαφοράς της υποκειμενικότητας από τη ‘γλωσσική υποκειμενικότητα’ είναι που ο Λακάν σημειώνει με το «αντικείμενο μικρό α»: το μέρος του ‘ψυχικού’ που, ενώ ανά πάσα στιγμή ‘διαλέγεται’ με το πεδίο της γενικότητας και των νόμων της, δεν μπορεί ποτέ να ενταχθεί σ’ αυτό.

Η κεντρική και πρωτότυπη θεωρητική συνεισφορά του Λακάν δεν μπορεί να προσδιορισθεί σε σχέση με μια συγκεκριμένη μορφοποίηση του κοινωνικού γίνεσθαι: δεν αφορά ένα συγκεκριμένο πεδίο της συμβολοποιημένης κοινωνικής πραγματικότητας. Αφορά το «αντικείμενο μικρό α», που είναι ακριβώς αυτό που δεν μπορεί να ενταχθεί σε κανέναν κοινωνικό σχηματισμό, γιατί δεν μπορεί να γίνει σημαίνον, αλλά ενυπάρχει σε όλες τις κοινωνικές σχηματισμούς ως λειτουργία που συμμετέχει σε κάθε σχηματισμό, ανατροπή ή ανασχηματισμό τους. Και γι’ αυτό η «θεωρητική συνεισφορά» του Λακάν δεν μπορεί να είναι εντελώς «θεωρητική», αλλά είναι επίσης ιστορική και πρακτική. Ο τρόπος με τον οποίο ο ίδιος ο Λακάν αναφέρεται στην δική του κατασκευή αποικλώντας την «θεωρία του μικρού α» - που είναι σχήμα οξύμωρο, αφού είναι «θεωρία αυτού που δεν μπορεί να θεωρητικοποιηθεί»- αναδεικνύει ήδη με ενάργεια αυτή την κρίσιμη πτυχή της λακανικής παρέμβασης. Το ‘αντικείμενο μικρό α’, που αντιστέκεται πεισματικά σε κάθε παγίωση και διαρκώς γλιστρά από το ένα σημαίνον στο άλλο *πραγματοποιώντας* με την ίδια του αυτή κίνηση τη μοναδική δυνατή σύνδεση του διχασμένου

- αλλοτριωμένου στη λειτουργία του σημαίνοντος μέσω της οποίας θεσπίζεται - υποκειμένου με την 'αλήθεια' του, είναι ένα 'αντικειμενικό πεδίο' που ενυπάρχει σε κάθε υποκειμενική έκφραση. Και ταυτόχρονα είναι εκείνο το 'μέρος' της υποκειμενικότητας στο οποίο εγγράφεται η μοναδική 'αντικειμενική της αξία': αυτή που δίνει στην οποιαδήποτε προσωπική ή συλλογική υποκειμενική έκφραση την 'πραγματική' -ιστορική και υλική- διαφορά της από κάποια άλλη, διασώζοντάς την από την απλή αναπαραγωγική λειτουργία της ως σιέτης «διαφοράς ενός σημαίνοντος από ένα άλλο».

Η «θεωρία του μικρού α» είναι μια θεωρία δύσκολη. Όχι μόνο γιατί ο Λακάν μιλούσε - και δεν έγραφε- με τρόπο πολύπλοκο, θεατρικό, προκλητικό, ιδιόμορφο. Αλλά γιατί το νόημα της γνώσης βρίσκεται εξ ολοκλήρου στο γεγονός ότι η δυσκολία της άσκησης της είναι αυτό ακριβώς που αυξάνει τη δυσκολία της απόκτησής της.¹⁴

Η «θεωρία του μικρού α» είναι μία θεωρία που εγκυβάζει στην διαρκή άσκησή της. Όχι απαραίτητα στο ψυχαναλυτικό ντιβάνι, όπως κάποια άποψη προερχόμενη από κλινικούς λακανικούς υποστηρίζει. Μπορεί να ασκείται εξίσου - και εξαιρετικά αποτελεσματικά- στο πεδίο της κοινωνικής έρευνας και της καθημερινής κοινωνικής πρακτικής, όπως και κάθε άλλη θεωρία του κοινωνικού. Με τη διαφορά ότι η θεώρηση του α, που ορίζεται ακριβώς ως «αυτό που δεν μπορεί να γίνει σημαίνου», πέραν του ότι είναι μόνιμα επισφαλής, είναι επίσης μόνιμα ανατρεπτική. Ο Σταυρακάκης γράφει:

Αν και είναι αδύνατο να αγγίζουμε το πραγματικό, να ελέγξουμε την εμπειρία, είναι όμως δυνατόν να περιχαράκωσουμε αυτή την αδυνατότητα... Αυτό δεν σημαίνει ότι αυτή η περιχαράκωση μπορεί να είναι οριστική η απόλυτη. Αντιθέτως, στο βαθμό που και αυτή η στρατηγική αναπτύσσεται στο συμβολικό επίπεδο είναι και αυτή καταδικασμένη να αποτύχει. Παραμένει όμως ανοιχτή σε αυτή την αποτυχία, αναλαμβάνει την ευθύνη αυτής της αποτυχίας, υπογραμμίζοντας έτσι και την ηθική διάσταση της διαλεκτικής θεωρία /εμπειρία¹⁵.

Η λακανική πρόταση στο σύνολό της, ακριβώς επειδή όλη της η ανάπτυξη δεν απομακρύνεται ποτέ από τον άξονα του Νόμου και της Επιθυμίας, είναι κυρίως μια πρόταση ηθική - και όχι μόνον τεχνική - που αφορά εξίσου άμεσα τόσο την θεωρία, όσο και την κάθε πρακτική - τόσο τις πρακτικές που συνιστούν το αντικειμενικό πεδίο της κοινωνικής έρευνας, όσο και αυτές που συνιστούν το πεδίο του ερευνητικού υποκειμένου - γιατί, όπως κάθε ηθική, δεν μπορεί παρά να νοείται ακριβώς στο σημείο στο οποίο η μια παράγει την άλλη. Αλλά βεβαίως είναι μια ηθική πρόταση που δεν μπορεί να παγιωθεί σε μορφές υπερ - ιστορικές και κανονιστικές. Αντίθετα, είναι μια ηθική πρόταση που καλεί κάθε κοινωνική έκφραση και σχηματισμό (και βεβαίως και ιδιαιτέρως εκείνους τους κοινωνικούς σχηματισμούς που ερευνώντας - και συμβολοποιώντας- το κοινωνικό σφάεστατα εμπλέκονται δυναμικά στους τρόπους αναπαραγωγής του) να εκτίθενται σ' αυτή τη διαρκή ανασφάλεια της προσπάθειας περιχαράκωσης του πραγματικού. Αυτού του πραγματικού, το οποίο είναι ακριβώς αυτό που δεν μπορεί να γενικευθεί και άρα δεν μπορεί να σταθεροποιηθεί ως μία γενική και διαχρονική σταθερά, αλλά παραμένει μόνιμα συνδεδεμένο με το ιδιαίτερο και το στιγμιαίο, λειτουργώντας, από αυτή του ακριβώς την θέση, ως μια διαρκής πηγή αναστολών και αντιστάσεων, αλλά επίσης ανανέωσης, ανατροπής και δημιουργίας.

Η λακανική θεωρία εισάγει την ιδέα μιας, θα λέγαμε, «διαρκούς επιστημονικής επανάστασης».¹⁶

4. Η «θεωρία του μικρού α» ως μια μεθοδολογική πρόταση.

Αλλά γιατί αυτό; Γιατί άραγε αυτή η έμφαση σ' αυτόν τον μάλλον άβολο στόχο; Απλώς επειδή το «αδύνατο πραγματικό» έχει μια κάποια σχέση με την «αλήθεια» -αυτή που πάντως δεν μπορεί ούτε να ειπωθεί, ούτε να ενταχθεί, ούτε βεβαίως να εγγραφεί κανένα πολιτικό, ή γνωστικό,

ή ηθικό πρόγραμμα ; Όχι ακριβώς. Αλλά γιατί η «αλήθεια» είναι αυτό που το υποκείμενο «δεν ξεχνά» αλλά συνεχίζει να φέρει σε κάθε μικρή και μεγάλη στιγμή του ως αναγκαίο κακό, σε κάθε του έκφραση προσωπική ή κοινωνική εξίσου, συγχρονική ή διαχρονική. Η ‘αλήθεια’ για την οποία μιλά ο Λακάν, πολύ διαφορετικά από την ‘αλήθεια’ της χριστιανικής παράδοσης, δεν είναι καθόλου ένας τόπος δικαίωσης, ειρήνης και αρμονίας. Είναι ο τόπος ενός τραγικού διχασμού, στον οποίο θεμελιώνεται η ‘ανθρώπινη υπόσταση’ ως μία διαρκής αγωνία και έλλειψη. Και η ανάγκη να επιδοθεί κανείς στο συνεπές - μολονότι ατελεύτητο - κνηνητό της, δεν προκύπτει από μίαν γνωσιακή ή ηθική επιταγή, αλλά από μία πρακτική ανάγκη: την ανάγκη για κάποιο τρόπο διαχείρισής της. Είναι αυτό που συνεχίζει να λειτουργεί ακατάπαυστα εξίσου στη θεωρία και στην πρακτική, στην παραίτηση, όσο και στη διεκδίκηση, στη μετουσίωση ή στη διαστροφή. Και η ‘αγνοια’ γύρω απ’ αυτό ή - σωστότερα - η ‘απώθηση’ της δυναμικής του, πολύ διαφορετικά από το να προστατεύει από την αβεβαιότητα της γνώσης του, καταδικάζει στην βέβαιη παράδοση στις αλλοτριωτικές και καταστροφικές επιδόσεις του οποιαδήποτε πολιτική, κοινωνική, γνωσιακή ή προσωπική συγκρότηση.

Αλλά, αν όντως η σύνδεση με το «πραγματικό» και την «αλήθεια» προβάλλει ως αναγκαίο κακό για κάθε γνώση που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στρέφεται στο πεδίο του κοινωνικού αλλά ταυτόχρονα είναι θεμελιωδώς ‘αδύνατη’, ποιος είναι ο τρόπος να την εντάξει κανείς σε μια συγκροτημένη πρακτική συμβατή με τις γενικευτικές και διαχρονικές αναγκαιότητες αυτού που ονομάζουμε επιστημονική έρευνα;

Είναι ο ίδιος ακριβώς τρόπος με τον οποίο το ‘βουβό και ηλίθιο’ διχασμένο υποκείμενο, μολονότι ριζικά διάφορο της γλώσσας που το καταδικάζει στην ‘εξαφάνισή’ του, καταφέρει να ‘φέρεται’ ωστόσο σε κάθε κοινωνική πρακτική: διά του «αντικείμενου *μικρό α*» που, χωρίς ποτέ να χάνει την ιδιότητα του να ‘σημαίνει’ τη φαντασιακή διαλεκτική της δυαδικής σχέσης, όπως το είδαμε στην αρχή αυτού του κειμένου, στην πορεία της λακανικής έρευνας - και ακριβώς εξαιτίας αυτής της αρχαϊκής προέλευσής του -, συνδέεται με το πεδίο της λειτουργίας του σημαίνοντος (ως «το αντικείμενο αίτιο της επιθυμίας» που κινητοποιεί τη λειτουργία του σημαίνοντος χωρίς ποτέ - και ακριβώς επειδή είναι αδύνατον- να συσσωματωθεί με αυτήν, αφού - αποτελώντας «το υπόλειμμα από την εισαγωγή του συμβολικού στο πραγματικό»¹⁷- είναι μιας τάξης ριζικά διάφορης της συμβολικής), αναγόμενο έτσι στο «αντικείμενο» που φέρει στο πεδίο της παγωτικής γενίκευσης τις ανατρεπτικές-δημιουργικές αναλαμπές, οι οποίες μόνο από μίαν - οσονδήποτε διαμεσολαβημένη και στιγμιαία - σύνδεση με το ‘αδύνατο πραγματικό’ μπορούν να παραχθούν.

Ο Λακάν με τους ‘τέσσερις λόγους’ του διαγράφει ήδη τέσσερις διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους το ‘αντικείμενο *μικρό α*’ εντάσσεται σε μία κοινωνική πρακτική - σε έναν λόγο -. Τέσσερις διαφορετικούς τρόπους με τέσσερα διαφορετικά αποτελέσματα. Και, αναλύοντας το φύλο ως μία συγκρότηση που παράγεται από μια διαφορά σχετική με το χειρισμό των ορίων του λόγου, αποδίδει στο «αντικείμενο *μικρό α*» δύο διαφορετικούς τρόπους λειτουργίας, αναδεικνύοντάς το σε μια λειτουργία ριζικά συνδεδεμένη με την έμφυλη διάσταση της υποκειμενικότητας.

Το «αντικείμενο *μικρό α*» είναι ο τρόπος με τον οποίο το πεδίο της συμβολικής πραγματικότητας συνδέεται με το «αδύνατο πραγματικό». Είναι αυτό που ‘φέρει’ την αλήθεια. Και αυτό στις καλύτερες του στιγμές - στο λόγο της ανάλυσης - είναι αυτό που ονομάζουμε δημιουργικότητα. Αυτήν ακριβώς τη δημιουργικότητα, που στο λόγο του κυρίου τιθασεύεται και στο λόγο του πανεπιστημίου απωθείται, ενώ στο λόγο της υστερίας ριψοκινδυνεύει την αναγκαία σύνδεσή της με τον Νόμο. Είναι ακριβώς η δημιουργικότητα στην οποία ο Μαρξ διαπίστωνε την ιδιαιτερότητα του ‘ανθρώπινου’- «Τα ζώα παράγουν μόνο τον εαυτό τους, ενώ ο άνθρωπος αναπαράγει ολόκληρη τη φύση!»¹⁸- και την οποία σαφέστατα διαισθάνεται ο Αντόρνο, όταν δηλώνει πως:

λαμβάνοντας υπόψη την σημερινή στάθμη της κοινωνιολογίας, το μεγαλύτερο βάρος ανάμεσα στα κριτήρια επιστημονικής ποιότητας (...) θα το έριχνα στην τόλμη και την ιδιοτυπία της προτεινόμενης λύσης.¹⁹

επισημαίνοντας ταυτόχρονα ότι:

Οι λύσεις είναι μερικές φορές το πρωταρχικό και άμεσο. Ύστερα μόνο αποφέρουν ως καρπό την κριτική, από την οποία μετατρέπονται σε μέσον συνέχισης της γνωστικής διαδικασίας. Προπάντων όμως η μορφή της κριτικής μπορεί αντίστροφα, αν έχει αποκτήσει μεστότητα, να περιέχει μέσα της ήδη τη λύση που δύσκολα έρχεται να προστεθεί απ' έξω.²⁰

Τι διαφορετικό λέει ο Λακάν σημειώνοντας τη δημιουργία ενός νέου κυρίαρχου σημαίνοντος στον τόπο του παραγόμενου του λόγου της ανάλυσης - στον λόγο δηλαδή που δίνει στο ίδιο το «αντικείμενο μικρό α» τον «πρώτο λόγο»; Έναν λόγο, που δεν μπορεί να «κλειωθεί με λόγια», αλλά προβάλλει την «παρουσία» του «αντικειμένου μικρό α» ως κύρια αιτία της κίνησης των σημαίνοντων: η προσπάθεια να περιγραφεί το «αντικείμενο μικρό α» είναι η μόνη δυνατότητα να οδηγείται κανείς σε «νέες» σημαίνουσες παραγωγές.

Αλλά ο λόγος της ανάλυσης και η συνεπακόλουθη δημιουργική - παραγωγική λειτουργία του «αντικειμένου μικρό α», όσο και αν προορίζεται ως ερευνητική θέση τόσο από τον Λακάν όσο και από τον Αντόρνο, δεν αποτελεί την μοναδική εφικτή 'λογική στιγμή'. Αυτό που αυτό το κείμενο προσπαθεί να τονίσει δεν είναι η αξία της δημιουργικότητας και της πρωτοτυπίας, η οποία πράγματι συνδέεται με τον λόγο της ανάλυσης και τον τρόπο με τον οποίο αυτά παρουσιάζονται μέσα στο λακανικό πλαίσιο. Είναι κυρίως το γεγονός ότι ο Λακάν, μελετώντας το «αντικείμενο μικρό α», μελετά τις πολλαπλές του τροπικότητες και τις συνδέει με το είδος των αποτελεσμάτων που μπορούν να παραγάγουν. Έτσι, φέρει την κάθε λογική πρακτική να συνδέεται με ένα αναπόδραστο είδος αποτελεσμάτων στο πεδίο της 'αλήθειας'.

Η συνεισφορά της λακανικής θεωρίας στο πεδίο της κοινωνικής έρευνας είναι κυρίως μεθοδολογική: η επισήμανση της ύπαρξης της λειτουργίας που ο Λακάν ονομάζει «αντικείμενο μικρό α», συνοδευόμενη από την τυποποίηση των 'τρόπων' με τους οποίους αυτή η λειτουργία συμμετέχει στις κοινωνικές πρακτικές, όπως αυτή εμφανίζεται στους τέσσερις λόγους, μπορεί να διευρύνει αποφασιστικά τη δυνατότητα σύλληψης και ερμηνείας των τάσεων, των εντάσεων και των 'αιτιών' που εμπλέκονται στις μορφοποιήσεις των κοινωνικών σχηματισμών. Μια μεθοδολογική πρόταση, ωστόσο, που περιέχει σε κάθε της σημείο μια έντονη παραπομπή στο πεδίο της αλήθειας του υποκειμένου και συνεπώς στο πεδίο της υποκειμενικής ευθύνης. Ο Μ. Bracher, επιχειρηματολογώντας υπέρ της χρησιμοποίησης της λακανικής προοπτικής στο πεδίο των πολιτισμικών σπουδών, καταλήγει:

Θα πρέπει δηλαδή να διερευνάμε πάντα σε μια δεδομένη κοινωνική πρακτική (...) ποιος είναι ο επιθυμών και ποιος ο απολαμβάνων, τι και πώς επιθυμεί και απολαμβάνει και ποιες είναι οι συνέπειες.²¹

5. Συμπέρασμα.

Αυτό που ο Λακάν δίνει στην κριτική κοινωνική θεωρία είναι μια απάντηση. Μια απάντηση σε ένα ερώτημα που τίθεται ήδη από την εποχή του Διαφωτισμού και που αφορά τους τρόπους με τους οποίους η όποια γνώση μπορεί να επέμβει θετικά, θεραπευτικά, στο πεδίο της ανθρώπινης εμπειρίας, με δεδομένη τόσο την ύπαρξη των πολλαπλών και πανίσχυρων μηχανισμών καθυπόταξης της, όσο και τις εγγενείς αντινομίες και αντιφάσεις της. Και η λακανική απάντηση σ' αυτό το ερώτημα διαφέρει από άλλες - όπως οι σχετικά πρόσφατες του Αλτουσέρ και του Φουκώ -, όχι αναιρώντας την αξία της διερεύνησης των εγγενών δυσκολιών που συντρέχουν την κοινωνική συνοχή και των μηχανισμών που αναπαράγουν την καθυπόταξη, αλλά

συνεισφέροντας μια μέθοδο που ακολουθεί τον αντίστροφο δρόμο: τη μελέτη του μηχανισμού που παράγει αυτό που ο Αλτουσέρ ονόμαζε «ζωντανή ελευθερία». Η «θεωρία του αντικειμένου *μικρό α*» είναι αυτό ακριβώς: Η επισήμανση του τρόπου με τον οποίο το υποκείμενο διατηρεί μια σχέση με αυτό που δεν μπορεί ποτέ να υποταχτεί: το πραγματικό.

Κάθε λειτουργία του κοινωνικού δεν μπορεί παρά να αρθρώνεται στη λειτουργία της υποκειμενικότητας. Οι «τέσσερις λόγοι» σαφώς παρέχουν μια υποδομή για την μελέτη κοινωνικών πρακτικών. Αποτελούν ένα εργαλείο πολύτιμο για την κοινωνική θεωρία, ακριβώς επειδή της δίνουν τη δυνατότητα να ερευνά την δυναμική των κοινωνικών μορφοποιήσεων διατηρώντας ανά πάσα στιγμή σε λειτουργία την σύνδεσή τους με το πεδίο της υποκειμενικότητας. Η σύνδεση της 'θεωρίας του μικρού α' με την 'θεωρία του κοινωνικού', σημαίνει τη σύνδεση της «αλήθειας του υποκειμένου» με την «αλήθεια της επιστήμης» με έναν τρόπο πολύ κοντινό σ' αυτό που οι κριτικές θεωρήσεις του κοινωνικού επιζητούν και ταυτόχρονα πολύ διαφορετικό απ' αυτό που έχουν ως τώρα πετύχει. Και τούτο, όχι γιατί αυτές οι θεωρήσεις αδιαφορούν για το υποκείμενο και την «αλήθεια» του. Αλλά γιατί δεν διαθέτουν εννοιολογικά εργαλεία κατάλληλα, για να επεξεργασθούν σημαντικούς μηχανισμούς. Η αναγνώριση για παράδειγμα της διάκρισης ανάμεσα στις φαντασιακές προσλαμβάνουσες και τις δυναμικές αναπαραγωγές της 'συμβολικής πραγματικότητας', της διάκρισης ανάμεσα στην 'συμβολική πραγματικότητα' και στο 'αδύνατο πραγματικό,' της διάκρισης ανάμεσα στην φαντασιακή και την συμβολική γνώση και της δυναμικής του έμφυλου παράγοντα θα μπορούσε να κάνει πολύ πιο λειτουργική την ανάλυση όχι μόνο των ιδεολογικών σχηματισμών, αλλά και των κάθε είδους κοινωνικών πρακτικών. Αλλά κυρίως η μεθοδολογία που προκύπτει από την 'αναγνώριση' του «αντικείμενου *μικρό α*» ως κείνου παράγοντα κάθε κοινωνικής πρακτικής – συμπεριλαμβανόμενης της επιστημονικής -, θα μπορούσε να φέρει το επιστημονικό ενδιαφέρον πλησιέστερα σ' αυτό που ίσως θα μπορούσε κανείς να περιγράψει ως το «πραγματικό» κοινωνικό ενδιαφέρον.

Αντίθετα, η άγνοια γύρω από τους μηχανισμούς και τους άξονες πάνω στους οποίους αρθρώνεται η διαλεκτική του υποκειμένου, επιτρέπει την συνεχή 'επαναφορά' στις ίδιες παλιές ράγες, που τελικά φέρνουν τη - γενικευτική - 'αλήθεια της επιστήμης' να επιβάλλει την κυριαρχία της στην - αποσπασματική και ασυνεχή, πλην πολύτιμη - αλήθεια του υποκειμένου και να κατοχυρώνει - αντί να υποσκάπτει - την φαντασματική ακεραιότητα του μεγάλου «'Αλλου».

Το «αντικείμενο *μικρό α*» δεν μπορεί να παραδοθεί σε καμιά γενίκευση. Σε αυτό συνίσταται η δυσκολία του να συσσωματωθεί στην «θεωρία του κοινωνικού». Αλλά και καμιά κοινωνική πρακτική - συμπεριλαμβανόμενης της όποιας επιστημονικής τοιαύτης - δεν μπορεί να λειτουργήσει ερήμην του. Και αυτό καθιστά πολύ σημαντικό τον συνυπολογισμό του σε κάθε γνωστικό εγχείρημα που φιλοδοξεί να είναι κάτι περισσότερο από μια απλή περιγραφή (και αναπαραγωγή) της δύναμης ή της αδυναμίας, της καθυπόταξης ή της κυριαρχίας. Και η αφετηριακή αναφορά στη 'γενέθλια στιγμή' του - που είναι επίσης η 'γενέθλια στιγμή' πολλαπλών 'παράγωγιμων' εγγεγραμμένων εξίσου στην καθημερινή, όσο και στην 'επιστημονική' γλώσσα - προσπαθεί να προκαλέσει την προσοχή που απαιτεί το γεγονός ότι μία διαλεκτική – οσονδήποτε επεξεργασμένη - μπορεί επίσης να συνεχίζει να είναι θεμελιωδώς κατοπτρική, αναπαραγόντας εσαεί ως αντικείμενό της αυτό που δεν είναι παρά η ανάγκη που της επιβάλλουν ως δική της τα ίδια τα σημαίνοντα τα οποία προσπαθεί να διαχειριστεί. Και το ίδιο ακριβώς θα μπορούσε να συμβεί ακόμη και με μια σύνδεση της λακανικής θεωρίας με την κοινωνική θεωρία, που θα έτεινε να εστιάζει στο πλούσιο ούτως ή άλλως εννοιολογικό συγκρότημα το οποίο συνθέτει ο Λακάν, χωρίς ωστόσο να συνυπολογίζει τον κεντρικό άξονα γύρω απ' τον οποίο αυτό το συγκρότημα οικοδομήθηκε και ο οποίος δεν είναι ο άξονας ενός θεωρητικού ερωτήματος, αλλά ο άξονας που αφορά την δυναμική της σύνδεσης της θεωρίας με την 'ζωντανή ελευθερία' του υποκειμένου: ο άξονας του «αντικείμενου *μικρό α*».

- ¹ Ragland E., *The logic of sexualization. From Aristotle to Lacan*, State University of New York, 2004, σελ. ix
- ² Παντελαίου Α., *Εμφυλη διαφορά και Γνώση*, διδακτορική διατριβή στο Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Αιγαίου, 2005. Επίσης: Evans D.: «...αν ήθελε κανείς να εντοπίσει την πιο σημαντική λακανική έννοια, οι μόνες υποψήφιες θα ήταν ίσως η jouissance και το αντικείμενο α» στο «Από την Καντιανή ηθική στην μυστική εμπειρία: Μια ανίχνευση της jouissance και των κοινωνικών και πολιτιστικών συνεπειών της», στα *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 73, 2000, σελ 43
- ³ Το α προέρχεται από το γαλλικό autre (άλλος). Στο πρωτότυπο γαλλικό κείμενο είναι «object petit a»
- ⁴ Evans M. (1997), *Introducing Contemporary Feminist Thought*, Cambridge: Polity Press.
- ⁵ Αλτουσέρ Λ., «Freud and Lacan», στο *New left review*, τεύχος 55, 1964, σελ 64
- ⁶ Editorial note στο «Freud and Lacan», στο *New Left review*, 1964, τεύχος 55,σελ 48
- ⁷ Lacan J., «Science and truth», Μπφρ Fink B, στο Newsletter of the Freudian Field, τόμος 3, αριθ.1/2, 1989, σελ. 31
- ⁸ Το «ασυνείδητο» ως όρος είναι κυρίως φροϋδικός. Στο λακανικό κείμενο, παρόλο που εμφανίζεται, δεν χρησιμοποιείται παρά ως μία γενική κατηγορία χωρίς ιδιαίτερη ερμηνευτική αξία. Οι λειτουργίες που είναι ‘ασυνείδητες’ διακρίνονται σε πολλές και διαφορετικές μεταξύ τους και σε αυτές επικεντρώνεται η λακανική ανάλυση, εισάγοντας νέα σημαίνοντα που προσπαθούν να τις περιγράψουν.
- ⁹ Σ’ αυτό αξίζει να προσθέσουμε την σύμφωνη γνώμη του Ντεριντά: «... ο λόγος του ήταν πάντοτε ευαίσθητος στην παραμυρική κίνηση της θεωρητικής σκηνης». Στο Σταυρακάκης Γ., «Μια Εισαγωγή», στα *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 73, 2000, σελ 29.
- ¹⁰ Ενδεικτικά: Σταυρακάκης Γ. , *Lacan and the political*, Λονδίνο και Ν.Υ, Routledge, 1999
- ¹¹ Horkheimer M. (1937), «Η νεώτερη επίθεση κατά της μεταφυσικής» στο Κουζέλης Μ. (επιμ), *Κείμενα Επιστημολογίας*, Αθήνα, ΝΗΣΟΣ, 1993, σελ 463-464
- ¹² Adorno (1961) «Σχετικά με τη λογική των Κοινωνικών Επιστημών», στο Κουζέλης Μ (επιμ), *Κείμενα Επιστημολογίας*. Αθήνα, ΝΗΣΟΣ, 1993, σελ 528
- ¹³ Στο απόσπασμα από τον Λακάν που παρατίθεται παραπάνω.
- ¹⁴ Lacan J., *The seminar (1972-1973) Encore: On feminine sexuality. The limits of Love and Knowledge*, N.Y, Norton, 1998, σελ 97
- ¹⁵ Σταυρακάκης Γ., «Θεωρία και Εμπειρία», στα *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 73, 2000, σελ 115
- ¹⁶ Το ίδιο, σελ 114
- ¹⁷ Evans D., *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 1996, σελ 125
- ¹⁸ Marx K, *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, Αθήνα, Εκδόσεις Γλάρος, 1975, σελ 99
- ¹⁹ Adorno T. (1961) «Σχετικά με τη λογική των Κοινωνικών Επιστημών», στο Κουζέλης Γ. (επιμ) 1993, *Κείμενα Επιστημολογίας*. Αθήνα, ΝΗΣΟΣ, σελ 524
- ²⁰ το ίδιο, σελ 527
- ²¹ Bracher M., «Να ψυχαναλύουμε πάντα: Ο ιστορισμός και η ψυχανάλυση του πολιτισμού και της κοινωνίας», στα *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 73, 2000, σελ 67.